

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Simpozijum Duhovna kultura Ilira : [Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982]: Symposium Culture Spirituelle des Illyriens

Benac, Alojz (urednik)

1984.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/820>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

Knjiga LXVII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 11

SIMPOZIJUM

DUHOVNA KULTURA ILIRA

[Herceg-Novi, 4—6. novembra 1982]

Redakcioni odbor:

ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ I EDINA ALIREJSOVIĆ

Urednik

ALOJZ BENAC,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik

ENES EKIĆ

Sarajevo

1984

ALOJZ BENAC

KULT MRTVIH NA ILIRSKOM PODRUČJU U PRAISTORIJSKOM DOBU

Danas je nešto lakše pisati o kultu mrtvih kod ilirskih plemenskih zajednica, jer je poslije II svjetskog rata napisan veći broj sintetičkih radova i pregleda koji tretiraju ovaj problem. Ovdje bismo mogli spomenuti samo neke od njih:

a) *Sahranjivanje kod Ilira* (materijal sa simpozija na Zlatiboru), Balcanološki institut SANU, Beograd 1979;

b) Bep Jubani, *Traits communs dans les rites d'inhumation chez les Illyriens de la région de l' Albanie. Les Illyriens et la genèse des Albanais*, Tirana 1971; isti, *Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie du Nord-Est*, *Studia albanica* IX, 2, Tirana 1972;

c) Aleksandar Stipčević, *Iliri*, Zagreb 1974, 218 ff;

d) Milutin Garašanin, *Praistorija Srbije*, Beograd 1973;

e) Borivoj Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976; isti, *Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinčkog područja*, GZM, N. S. XVIII, Sarajevo 1963;

f) Frano Prendi, *Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie*, *Iliria* III, Tirana 1975;

g) Milica Kosorić, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, Tuzla, 1976;

h) Zdravko Marić, *Die japodischen Nekropolen im Unatal*, WMBH, Bd. I, Heft A, Sarajevo 1971;

i) Maja Parović-Pešikan, *Najnovija istraživanja u Boki Kotorskoj s posebnim osvrtom na probleme ilirskih i predilirskih veza sa Egejom*, Materijal XII, Zadar 1976;

j) Draga Garašanin, *Les tombes tumulaires préhistoriques de la Péninsule balkanique et leur attribution ethnique et chronologique*, Iliria IV/1, Tirana 1976.

Uz ovo je, u istom periodu, objavljen čitav niz monografskih obrada nekropola, određenih užih regija i pojedinačnih grobnih nalaza. Na taj način je literatura o kultu mrtvih kod Ilira silno porasla, iako još ne postoji jedna opća sinteza o ovom problemu.

U obradi naše teme iskrsavaju dva — da ih tako nazovemo — okvirna pitanja: prvo se odnosi na hronološki okvir, a drugo na područje koje bi se moglo uključiti u naša razmatranja.

Ako uzmemo kao neospornu činjenicu da je geneza (etnogeneza) ilirskih zajednica počela poslije indoevropske seobe, onda će naš hronološki okvir, uz željezno, obuhvatiti i čitavo bronzano doba, a to znači i vrijeme u kojem su se razvijale protoilirске, prailirske i ilirske zajednice. U tom smislu već je M. Garašanin na Zlataru naglasio da najstarije sahrane vezane za proces etnogeneze Ilira polaze od ranog bronzanog doba (Br A-1, početak II mil. pr. n. e.)¹. Tipična je, dalje, u tom pogledu situacija na glasinakom području, na kojem je ustanovljen kontinuitet sahranjivanja od ranog bronzanog do mlađeg željeznog doba i ta situacija predstavlja, zapravo, jedinstven primjer kontinuiteta u razvoju materijalne i duhovne kulture kod ilirskih zajednica². Slična je situacija i u Albaniji, posebno u sjevernijim dijelovima ove zemlje³. Prema tome, pogrešno bi bilo da u ovom pogledu uzmemo u obzir samo vrijeme od VI vijeka pr. n. e., odnosno samo vrijeme od kada se Iliri spominju u antičkim izvorima. Mi ćemo ovdje tretirati odgovarajuće pojave iz oba metalna doba (bronzano i željezno doba).

Kada je riječ o *teritorijalnom razgraničenju*, problem je nešto teži jer ni danas ne postoje ni jedinstven stav ni jedinstveno mišljenje o teritoriji koju su nastanjivale ilirske plemenske zajednice. Iako su u današnje vrijeme potpuno splasnule panilirske teorije, ipak se još uvijek javljaju teze o rasprostriranju ilirskih zajednica na široj teritoriji nego što bi se to interpretacijom činjenica zaista moglo opravdati⁴. Mi ćemo, naravno, uzeti u razmatranje centralno ilirsko područje, kako ga je izdvojio Borivoj Čović⁵, ali i jednu širu teritoriju, na kojoj su mogle živjeti ilirske plemenske zajednice ili su njeni stanovnici dolazili u određene kontakte sa »pravim« ilirskim zajednicama. Ovo znači da ćemo se, barem marginalno, osvrnuti i na područje južne Albanije, na područja plemenskih zajednica Dardanaca, Japoda, Histra i Liburna, na područje Dolenjske i sl. Nećemo se, međutim, uopće zadržavati na teritoriji Panonije (Posavlje i sjevernija pod-

¹ M. Garašanin, *Ka istorijskoj i etničkoj interpretaciji sahranjivanja pod tumulima na ilirskom području*. Sahrnjivanje kod Ilira, 2 (u daljem tekstu »Ka istorijskoj i etničkoj interpretaciji«).

² B. Čović, *Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinakog područja*, l. c. 43 ff (u daljem tekstu »Pogrebni običaji«).

³ B. Jubani, *Traits communs dans les rites d'inhumation chez les Illyriens de la région de l'Albanie*, l. c. 90 (u daljem tekstu »Traits communs«).

⁴ Vidi, npr.: Zh. Andrea, *Liens culturels et ethniques entre la Macédoine de l'ouest et l'Illyrie du sud-est durant le bronze récent*, Les Illyriens et la genèse des Albanais, Tirana 1971, 77—82.

⁵ B. Čović, *Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području*, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, CBI IV/1, Sarajevo 1964, karta II (u daljem tekstu »Osnovne karakteristike«).

ručja od Posavlja), jer je danas postalo očito da se tamošnji stanovnici nikako ne bi mogli ubrojiti među ilirske zajednice.

Kada se govori o načinu sahranjivanja kod Ilira, odmah se pomišlja na *pokopavanje mrtvih pod tumulima* i to bi trebalo da bude osnovni vid kulta mrtvih kod ilirskih zajednica. U tom smislu bi se mogla navesti mišljenja mnogih autora, a mi ćemo ovdje spomenuti samo nekoliko primjera:

— Aleksandar Stipčević: kod većine ilirskih plemena je pokopavanje pod humkom (gromilom, tumulom) najčešća pojava⁶;

— Milutin Garašanin: sahrana pod humkama je najtipičniji oblik sahranjivanja kod Ilira (iako ne i jedini)⁷;

— Borivoj Čović: najmarkantniji oblici praistorijskih grobova na čitavom centralnom ilirskom području su grobne humke-tumuli, evidentirani u velikom broju na ovom području u VI i V vijeku pr. n. e.⁸;

— Bep Jubani: ritus vezan za tumule je »le plus commun« kod ilirske populacije u Albaniji⁹;

— Alojz Benac: pokopavanje pod tumulima je u ranom bronzanom dobu uhvatilo dublji korijen u određenim dijelovima Balkana¹⁰;

— Frano Prendi: tumulski pogrebni ritus je u Albaniji poznat od srednjeg heladskog doba, traje za vrijeme poznog heladskog doba, ali je naročito karakterističan za starije željezno doba¹¹ itd.

Kako izgleda, takve konstatacije su uglavnom tačne, međutim, tačno je i to da ovo nije jedini način kulta mrtvih kod ilirskih zajednica. Tako Bep Jubani navodi da u drugoj polovini posljednjeg milenija pr. n. e. u Albaniji postaju sve prisutniji i ravni grobovi (*Kukës, Mati, Vlore, Djirokastër*)¹². U srednjoj Dalmaciji se nekropole sa ravnim grobovima javljaju već u kasnom bronzanom dobu, a ravni grobovi su zabilježeni u južnoj Dalmaciji, zapadnoj Hercegovini i jugozapadnoj Bosni (Kačanj kod Bileće, Trcela kod Vranjica, Vučija Luka na Braču, Postranje kod Imotskog, Crvenica kod Duvna, Grude, Rudna kosa kod Posušja, Petrovići na Rakitnom, Veliki Ston itd.), kao i u nekropolama u sjevernoj Albaniji — Maladži, Dušmani, Komani, Ungrej¹³. Kod Desitijata prevagu imaju ravni grobovi nad onim u tumulima¹⁴, da i ne govorimo o Japodima, Liburnima itd. Dragan Srejšević čak smatra da isključivo pokopavanje pod tumulima jedva pokriva teritoriju dva do tri ilirska plemena — možda područja Autarijata i Ardiđeja¹⁵.

⁶ A. Stipčević, o. c., 219.

⁷ M. Garašanin, *Ka istorijskoj i etničkoj interpretaciji*, 1.

⁸ B. Čović, *Osnovne karakteristike*, 98.

⁹ B. Jubani, *Traits communs*, 94.

¹⁰ A. Benac, *Neki aspekti istraživanja tumula u našoj zemlji. Sahranjivanja kod Ilira*, 24.

¹¹ F. Prendi, *Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie*, l. c. 111 (u daljem tekstu »Un aperçu«).

¹² B. Jubani, *Traits communs*, 93, 94.

¹³ I. Bulić, *Prethistorički brončani nalaz na Trceli pokraj Vranjica*, VHAD, XLIII, Split 1962, 114—115; Z. Marić, *Kačanj kod Bileće*, GZM NS. XIV, Sarajevo 1959; B. Čović, *Osnovne karakteristike*, 100; vidi i WMBH VIII, XI, XII.

¹⁴ B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, 209.

¹⁵ D. Srejšević, *Pokušaj etničkog i teritorijalnog razgraničenja starobalkanskih plemena na osnovu načina sahranjivanja. Sahranjivanje kod Ilira*, 82.

Premda je, ipak, pokopavanje pod tumulima bilo važna karakteristika kulta mrtvih kod Protoilira, Prailira i praistorijskih Ilira, ostaje otvoreno pitanje da li se ovaj oblik sahranjivanja može smatrati nekom posebnošću Ilira. Čini mi se da tako nešto ne bi bilo naučno osnovano, iako ima autora koji takvu ocjenu uzimaju u obzir. Tako, npr., Zef Mirdita smatra da Devoli grupa u južnoj Albaniji pripada ilirskom etnokulturnom kompleksu, jer je tamo uobičajeno sahranjivanje pod tumulima, što je vezano za metalno doba i za duhovnu kulturu Ilira¹⁶. Sahranjivanje pod tumulima je zaista vezano i za duhovnu kulturu Ilira, ali je sasvim evidentno da se taj običaj ne može upotrijebiti za »etničko« poredjeljivanje određenih oblasti. Dovoljno je u tom smislu spomenuti poznatu »Hügelgräberkultur«, koja je bila raširena u znatnom dijelu Evrope a nema nikakve veze sa protoilirskim ili prailirskim »etničkim« zajednicama. Ili, još bliže »i teritorijalno i hronološki«: velike tumule na Maratonu i nekim drugim krajevima Grčke¹⁷ bi, po tom principu, ovdje takođe trebalo uzeti u razmatranje. No, to bi već vodilo jednoj novoj panilirskoj tezi.

Na ovom mjestu bih podsjetio na brojne tumule u kavkasko-kubanskom prostoru, posebno na one iz II milenija pr. n. e. koji pripadaju majkopskoj kulturi. Oni su po svojoj konstrukciji sasvim bliski ovim balkanskim (i ilirskim!): imaju centralne grobne konstrukcije, jedan ili više kamenih prstenova, pa i kamene pokrove¹⁸. Sve su to osobine koje su poznate i na ilirskim teritorijama, osobine o kojima ćemo u daljem tekstu i nešto više reći. Kada uzmemo u obzir da su grobne humke za sahranjivanje svojih mrtvih koristili i neki pripadnici vučedolske i kostolačke kulture, da su tumuli značajno obilježje kulture grobnih jama u Vojvodini, odnosno Pannoniji¹⁹, da ih, konačno, srećemo u svim dijelovima svijeta, nije teško doći do zaključka da su tumuli kao grobna konstrukcija i grobno obilježje neobično raširena pojava (teritorijalno i hronološki prilično neodređena) i da su taj običaj sahranjivanja usvojile i protoilirske, prailirske i ilirske zajednice. Samo u tom smislu ovaj običaj je postao sastavni dio njihove duhovne kulture.

N. G. L. Hammond pojavu grobnih tumula ranog bronzanog doba na području Albanije pripisuje selenju »Kurgan-peoples« preko centralnog Balkana i duž obala Jonskog mora do zapadnog Balkana²⁰. Ne ulazeći ovdje detaljnije u raspravu o tom pitanju, podsjećamo opet na tumule sa kavkasko-kubanskog područja i na tezu da je početak ilirske geneze vezan za indoevropsku seobu sa Istoka²¹. U tom okviru bi se pojava tumula na kasni-

¹⁶ Z. Mirdita, *Korčanska kotlina u kontekstu ilirske kulture*. Sahranjivanje kod Ilira, 132.

¹⁷ N. G. L. Hammond, *Tumulus-burial in Albania and problems of Ethnogenesis*, Iliria IV/1, Tirana 1976, 127—132.

¹⁸ R. M. Munčaeu, *Kavkaz na zore bronzovog veka*, izd. »Nauka«, Moskva 1975, 228—238.

¹⁹ N. Tasić, *Badenski i vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji*, Dissertationes IV, Beograd 1967, 19—20; B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, 345; I. Ecsedy, *The people of the pit-grave kurgans in Eastern Hungary*, Akad. Kiadó, Budapest 1979.

²⁰ N. G. L. Hammond, *Grave circles in Albania and Macedonia, Bronze Age migrations in the Aegean*, I Intern. Colloq. on Aegean Prehistory, Sheffield, London 1974, 190—191.

²¹ Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Sarajevo 1964, 62—65, 72.

jim ilirskim teritorijama realno mogla vezati za selenje pojedinih grupa sa Istoka. Ovdje napominjem da D. Garašanin njihovu pojavu dovodi izričito u vezu sa pokretom stepskih pastira i smatra da su ove pogrebne običaje na Balkan uvele pojedine indoevropske grupe (običaj sahranjivanja pod tumulima trajao je, onda, na Balkanu najmanje dva milenija)^{21a}.

Oblikovanje tumula na teritoriji koju ovdje razmatramo bilo je izvedeno na tri osnovna načina: nasipanjem zemlje, nasipanjem zemlje i kamena, i nasipanjem kamena. Sve unutarnje konstrukcije (vijenac, grobna konstrukcija, pokrov, spalište i sl.) uglavnom su izvedene upotrebom kamenih ploča, oblutaka i il šljunka. Primjera radi navodimo da na teritoriji Albanije nema tumula koji su izvedeni samo od kamena; tamo su uobičajeni zemljani tumuli, a kamen služi za formiranje unutarnjih konstrukcija²². Naprotiv, u Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori (dakle, u kraškim predjelima) uobičajeni su pravi kameni tumuli²³, dok su na glasinačkom području većinom izgrađeni od zemlje i kamena²⁴.

Ovdje bi možda bilo od interesa spomenuti neke detalje o *broju sahrana* u pojedinom tumulu i o *rasporedu grobova* unutar tumula. Može se odmah reći da tu ne postoji neki princip koji bi važio za sve ilirske teritorije ili bar za neke šire rejone. Tako, npr., na glasinačkom području nema masovnih pokopa pod tumulima. U bronzanom dobu su to uglavnom tumuli sa jednim grobom, dok su iz željeznog doba poznati i tumuli sa nekoliko sahrana (ali nikada masovna groblja, jer to nije dozvoljavala ni veličina tumula)²⁵. Na području Rađevine, u zapadnoj Srbiji, sreću se i pojedinačne i višestruke sahrane u tumulima, dok je u tumulima u Pilatovićima kod Užičke Požege redovno otkopan veći broj sahrana u jednom tumulu²⁶, kao što su i u Romaji ispod Paštrika zabilježene vrlo brojne sahrane u svakom tumulu (u Velikoj ratničkoj humci — 38 grobova)²⁷. Na području Dolenjske u Sloveniji, gdje je ustanovljeno više od 1000 gromila, u pojedinim tumulima je obično ukopano 5—20 pokojnika, ali ima tumula sa jednom i onih sa 200 sahrana²⁸. U starijem željeznom dobu Albanije, prema podacima koje je dao Frano Prendi, tumuli otkopani do 1975. godine sadržavali su — osim nekih izuzetaka — više od jednog groba²⁹. Međutim, u pojedinim slučajevima, posebno u južnoj Albaniji, broj ukopa u nekim tumulima je prelazio cifru i od 100 ukopa³⁰. Prema tome, na ilirskim teritorijama treba računati sa pojedinačnom sahranom, ali i sa čitavim grobljima pod nekim velikim

^{21a} D. Garašanin, *l. c.*, 251.

²² F. Prendi, *Un aperçu*, 112.

²³ Vidi, npr.: I. Marović, *Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gromila oko vrela rijeke Cetine u god. 1953/1954, 1966 i 1968*, Materijali XII, Zadar 1976, 69.

²⁴ B. Čović, *Pogrebni običaji*, 46 ff.

²⁵ Ibid., 43—58; isti, *Glasinac 1957*, GZM NS XIV, Sarajevo 1957, 56 ff.

²⁶ M. Garašanin, *Ka istorijskoj i etničkoj interpretaciji*, 2; M. Zotović, *Nekropola u Pilatovićima kod Požege i neke karakteristike u načinu sahranjivanja pokojnika*, *Sahranjivanje kod Ilira*, 41.

²⁷ N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *Praistorijska Romaja*, *Dissertationes et monographiae XVII*, Beograd 1975, 21 ff.

²⁸ T. Knez, *Novo Mesto v davnini*, Maribor 1972, 60.

²⁹ F. Prendi, *Un aperçu*, 112.

³⁰ Zh. Andrea, *La civilisation des tumuli du bassin de Korçe et sa place dans les Balkans du Sud-Est*, *Studia albanica IX/2*, Tirana 1972, 187 (u daljem tekstu »La civilisation des tumuli«).

tumulima. Ovaj drugi slučaj se uglavnom odnosi na mlađe praistorijske periode (željezno doba).

Kod tumula sa većim brojem ukopa često se izdvaja *centralna konstrukcija* — centralni grob, spalište u središtu tumula ili nešto slično. U nekoliko slučajeva bi se moglo govoriti o nekoj vrsti malog, unutarnjeg tumula. Tako je nešto konstatovano u humci 15 u Belotiću (ovdje je mali tumul nasut crvenom zemljom)³¹ ili u Velikoj ratničkoj humci u Romaji (ovdje je on formiran od busenja i barske gline)³². U drugim slučajevima se radi o popločanom centralnom dijelu tumula, koji neki nazivaju unutarnjim tolosom³³, ili je centralni grob u cjelini opkoljen brižljivo složenim kamenom³⁴. — Kada postoji centralni grob, ostali grobovi su obično poredani u krugu oko tog groba.

Ima, naravno, i drugačijih situacija. U Pilatovićima kod Užičke Požege je centralno mjesto kod tri humke korišteno za veliko vatrište, na kojem je obavljan pogrebni ritual. Oko ovakvog centra grobovi su kružno poredani. Posebno je zanimljiva humka III u kojoj su otkrivena tri prstena ovakvih grobova. Mihajlo Zotović smatra da se u ovom tumulu sahranjivanje vršilo od periferije ka njegovom centru³⁵. U Pilatovićima se većinom radi o starijem željeznom dobu. Na lokalitetu Kandiji kod Novog Mesta središte tumula u četiri otkopane gomile, je bilo prazno, a grobovi su bili prstenasto raspoređeni na rubu samih tumula³⁶. Konačno, da spomenemo i nalaz jednog tumula u Patosu kod Apolonije u Albaniji. Tamo je u drugoj fazi sahrane (starije željezno doba) središte tumula ostavljeno za veliko spalište kao i u Pilatovićima³⁷.

Naveli smo ovdje samo nekoliko primjera kako bi se vidjelo koliki je dijapazon varijanti i u ovom sektoru kulta mrtvih na ilirskim područjima.

Grobne konstrukcije u tumulima — kao i u ravnim grobovima — dosta se razlikuju u pojedinim oblastima i nekropolama; u tom pogledu, također nema nekih ustaljenih pravila.

Kada je riječ o Albaniji, Frano Prendi u starijem željeznom dobu razlikuje dva osnovna tipa grobne konstrukcije: grobove okružene i pokrivene kamenom i grobove u kamenim cistama³⁸. Na području Albanije postoje, međutim, i sahrane u dubokim jamama (ponekad ispunjenim posebnom vrstom gline ili zemljom i sijenom)³⁹, dok se urne spaljenih pokojnika polažu

³¹ D. Garašanin, *Tumuli na području Rađevine*, Sahrnjivanje kod Ilira, 51.

³² N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *l. c.*, 16.

³³ Npr.: B. Čović, *Glasinac 1957*, *l. c.*, 62; B. Jubani, *Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie du Nord-Est*, *l. c.*, 205; D. Srećević, *Karagač-Kosovska Mitrovica-Nekropola*, Arheološki pregled 2, Beograd 1960, 74.

³⁴ Vidi, npr.: M. Garašanin, *Ka istorijskoj i etničkoj interpretaciji*, 8; B. Govedarica, *Neki rezultati revizionih iskopavanja glasičarskih tumula 1974. i 1975. godine*, Sahrnjivanje kod Ilira, 175; B. Čović, *Glasinac 1957*, *l. c.*, 56; isti, *Orah kod Bileće — tumuli bronzanog doba*, Arheološki pregled 9, Beograd 1967, 26.

³⁵ M. Zotović, *Nekropola u Pilatovićima...*, *l. c.*, 32—34, 42.

³⁶ T. Knez, *Halštatske gomile v Novem Mestu*, Materijali XII, Beograd 1971, 123—124.

³⁷ M. Korkuti, *Les tumulus de Patos*, Iliria 1, Tirana 1981, 35.

³⁸ F. Prendi, *Un aperçu*, 112.

³⁹ B. Jubani, *Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie du Nord-Est*, *l. c.*, 207; E. Shukriu-Hoti, *Sličnosti sahranjivanja kod Ilira u Metohiji i sjeveroistočnoj Albaniji*, Sahrnjivanje kod Ilira, 116.

u golu jamu, u jamu obloženu kamenom iil na neki drugi način⁴⁰. Zef Mirdita s pravom navodi da se grobovi tipa ciste sreću u Albaniji duž morske obale (npr., Bajkaj kod Sarande), a izvan toga na kraškim područjima Crne Gore, Hercegovine i Dalmacije⁴¹. Na glasinačkom području se pokojnici pretežno polažu na golu zemlju ili na podlogu od nasutog kamena, ali ima i složenijih kamenih konstrukcija⁴². Koliko je teško pronaći neki princip kod polaganja mrtvaca ili njihovog pepela, vidi se lijepo u nekropolama bosanskog Podrinja ili u Romajskoj nekropoli, u kojim se u istoj nekropoli sreće po nekoliko vrsta grobnih konstrukcija⁴³ itd.

Inače, pokojnici su sahranjivani u ispruženom položaju, u zgrčenom položaju (naročito u kraškim područjima i u grobovima-cistama) ili u sjeđećem položaju. Spaljivanje pokojnika je vršeno na spalištu u samom tumulu ili na spalištu izvan kruga grobova; mrtvaci su spaljivani sa opremom i popudbinom ili je ona kasnije prilagana u sam grob. Ima i raznih drugih varijanti, a sve zavisi od područja, hronološkog mjesta nekropole, uticaja sa strane i tome slično. Samo nabranje i razmatranje svih varijanti i kod inhumacije i kod incineracije zahtijevalo bi posebnu raspravu, a podaci o tome se mogu naći u ovdje citiranoj literaturi.

Za našu temu je od osobitog značaja pitanje odnosa *inhumacije* i *incineracije* kod sahranjivanja na ilirskim teritorijama. Dragan Srećković je ove običaje uzeo kao pokazatelj za određena »etnička« odvajanja, pa je zaključio da se od sredine VIII vijeka na Balkanskom poluostrvu razlikuju tri etnokulturna područja: područje Tračana sa biritualnim načinom sahranjivanja, područje Ilira sa skeletnim sahranjivanjem (*inhumacijom*) i područje Dardanaca, Tribala, Meza i Dačana sa spaljivanjem pokojnika (*incineracijom*)⁴⁴. Naravno, ovo je samo jedna vrlo globalna skica, jer detaljniji pregled rezultata istraživanja na ilirskim teritorijama pokazuje da i tu — u manjoj ili većoj mjeri — također mora da se računa na biritualnost. Ovdje ćemo navesti jedan broj primjera koji to ilustruju:

— Na području Rađevine (područje kulture Belotić-Bela Crkva) u starijem bronzanom dobu je u upotrebi i skeletno sahranjivanje i kremacija, a takav običaj u ovom dijelu zapadne Srbije⁴⁵ nastavlja se i u srednjem bronzanom dobu. U tumulu 11 u Belotiću se čak istovremeno, u istom tumulu, koriste oba načina sahranjivanja⁴⁶.

— Na glasinačkom području do VI vijeka dominira inhumacija, a onda se u većem broju pojavljuju i grobovi sa spaljenim pokojnicima⁴⁷. U

⁴⁰ Vidi npr.: Zh. Andrea, *La civilisation des tumuli*, 188.

⁴¹ Z. Mirdita, *Korčanska kotlina u kontekstu ilirske kulture*, 1. c., 133—135; I. Marović, *Prahistorijska istraživanja u okolici Narone, Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split 1980, 46.

⁴² B. Čović, *Pogrebni običaji*, 43 ff; B. Govedarica, 1. c., 175—176.

⁴³ M. Kosorić, *Način sahranjivanja na nekropolama srednjeg i donjeg Podrinja*, Sahrnjivanje kod Ilira, 183; ista, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, 1. c., 20—21.

⁴⁴ D. Srećković, *Pokušaj etničkog i teritorijalnog razgraničenja... 1. c.*, 80—81.

⁴⁵ M. Garašanin — D. Garašanin, *O problemu ranog bronzanog doba u zapadnoj Srbiji i Bosni*, GZM NS XIII, Sarajevo 1958, 7; M. Garašanin, *Ka istorijskoj i etničkoj interpretaciji*, 3.

⁴⁶ D. Garašanin, *Tumuli na području Rađevine*, 1. c., 59—60.

⁴⁷ B. Čović, *Kneževski grobovi glasinačkog područja*, Sahrnjivanje kod Ilira, 163.

čitavom bronzanom dobu grobovi sa spaljenim pokojnicima su izuzetno rijetki (svega 5 grobova), dok su u starijem željeznom dobu od 479 otkopanih grobova 98 sa spaljenim pokojnicima, a u mlađem željeznom dobu od 140 istraženih grobova 82 groba pripadaju incineraciji⁴⁸.

— U oblasti bosanskog Podrinja u tumulima je, od rane bronz do starijeg željeznog doba, zastupljena biritualnost. Pri tome je u nekim nekropolama zastupljena samo inhumacija, a u drugim oba načina sahranjivanja⁴⁹.

— U Novom naselju na Karaburmi je otkriveno pet ilirskih rodovskih nekropola sa spaljenim pokojnicima (u svakoj nekropoli 30—40 grobova — od kasne bronz do ranog željeznog doba)⁵⁰.

— Biritualnost je poznata i u grupi Ražana-Kriva Reka, u kojoj se, inače, sahranjivanje vršilo pod tumulima⁵¹.

— Nekropole sa urnama (dakle sa incineracijom) poznate su u grupi Donja Brnjica (Karagač kod Kosovske Mitrovice, Badovac kod Gladnica, Varoš kod Uroševca — sa ispranim izgorjelim kostima u urnama)⁵², zatim u Gornjoj Stražavi u Prokuplju⁵³, suvorečkoj grupi (Široko—Dibičak)⁵⁴, u Dojeviću na području Novi Pazar — Tutin⁵⁵, u Atenici kod Čačka⁵⁶. Sve su to uglavnom nekropole iz starijeg željeznog doba.

S obzirom na ovakvu situaciju, sasvim je na mjestu konstatacija Aleksandra Stipčevića da se, pored inhumacije, u mnogim ilirskim krajevima sreće i incineracija i da je u ovom pogledu teško ustanoviti neku zakonitost⁵⁷. Vjerovatno je tačna i konstatacija Borislava Jovanovića da spaljivanje mrtvih ima korijen još u srednjem bronzanom dobu u Pomoravlju i da je odatle ovaj ritus mogao da se raširi, u kasnijem vremenu, i na glasinako područje⁵⁸. Zbog toga je i autor ovih redova mogao da zaključi da je u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni biritualnost imala jedan duži kontinuitet u praistorijskom dobu⁵⁹. Ako svemu ovom dodamo da delmatske plemenske zajednice nisu nikada spaljivale svoje mrtve, postaje sasvim jasno koliko je zaista nezahvalno tražiti neku zakonitost u ovom pogledu.

Što se tiče područja Albanije, izgleda — prema dosadašnjim rezultatima istraživanja — da je inhumacija bila dominantna pojava kod sahranjivanja mrtvih, iako se i tamo, posebno u sjevernoj Albaniji, sreću i grobovi sa spaljenim pokojnicima⁶⁰. To je i razumljivo ako kulturni kompleks Gla-

⁴⁸ B. Čović, *Pogrebni običaji*, 43—58.

⁴⁹ M. Kosorić, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, I. c., 20—22.

⁵⁰ J. Todorović, *Novo naselje-Karaburma-Beograd-Nekropole*, Arheološki pregled 2, Beograd 1960, 72.

⁵¹ M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, Beograd 1973, 471—472.

⁵² *Ibid.*, 439—440; vidi i: D. Srejšević, *Karagač-Kosovska Mitrovica-Nekropola*, I. c., 73—74.

⁵³ M. Garašanin, *ibid.*, 443.

⁵⁴ *Ibid.*, 481—484.

⁵⁵ Z. Letica, *Ilirski grobovi u Dojeviću*, Sahrnjivanje kod Ilira, 74—76.

⁵⁶ B. Jovanović, *Atenica — grobovi ilirskih kneževa*, Velika arheološka nalazišta u Srbiji, Beograd 1974, 31.

⁵⁷ A. Stipčević, *Iliri*, o. c., 219.

⁵⁸ B. Jovanović, *Atenica i kneževski grobovi na Glasincu*, Sahrnjivanje kod Ilira, 69.

⁵⁹ A. Benac, *Neki aspekti istraživanja tumula u našoj zemlji*, I. c., 26.

⁶⁰ Vidi: F. Prendi, *Un aperçu*, 112; B. Jubani, *Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie du Nord-Est*, I. c., 204 ff; Z. Mirdita, *Korčanska kotlina u kontekstu ilirske kulture*, I. c., 132—136.

sinac — Mati posmatramo kao realnu činjenicu u kasnom bronzanom i željeznom dobu.

Pitanje inhumacije i incineracije je, dakle, jedan od važnih problema u oblasti kulta mrtvih kod ilirskih zajednica. Čini se da je inhumacija sve dominantnija što se ide prema zapadnim dijelovima Balkana — i obratno. Sasvim je moguće da se običaj spaljivanja mrtvih širio na ilirske teritorije sa sjevera (iz područja UK) ili iz Pomoravlja (gdje je ovakav običaj uhvatio korijen još u ranijim razdobljima bronzanog doba). Ostaje ipak, bar za sada, otvoreno pitanje kako je došlo do jasne biritualnosti u grupi Belotić-Bela Crkva, jer se tamo radi o ranom bronzanom dobu. Naravno, ne radi se samo o ovoj grupi, a tek će dalja komparativna istraživanja pružiti osnovu za neki definitivniji zaključak.

Do danas je još uvijek nedovoljno razjašnjeno i pitanje kamenog vijenca, odnosno prstena, u tumulima ili oko pojedinih grobova. A i to je, sigurno, jedan od bitnih elemenata u kultu mrtvih ovih zajednica.

Prema prikupljenim podacima, izgleda da se kameni prsten javlja prvenstveno u velikim tumulima, a postavljen je na rubu tumula ili opkoljava jedan manji unutarnji prostor. Klasičan primjer rubnog prstena je otkrio Mihajlo Z o t o v i ć na ogromnom tumulu iz mlađeg željeznog doba u Pilatovićima kod Užičke Požege. Svojom širinom, masivnošću i ravnom gornjom površinom taj prsten liči na pravi kružni dromos oko grobova⁶¹. Prema podacima Borivoja Č o v i ć a, na glasináčkom području kameni prsten se javlja samo na većim tumulima iz starijeg željeznog doba⁶². Dva kamena vijenca od velikih kamenih blokova su konstatovana na tumulu sa lokaliteta Milovića lokve kod Tivta⁶³, kameni vijenac opasuje kneževski tumul iz starijeg željeznog doba u Stični (Slovenija)⁶⁴ itd. Svakako je zanimljivo da je kameni prsten česta pojava na tumulima u okolini Metkovića⁶⁵, dok je, opet, rijedak na tumulima oko vrela Cetine⁶⁶.

Na području Albanije, i sjeverne i južne, prisustvo rubnog kamenog prstena je relativno uobičajena pojava, a tamo se on pogotovu ističe jer su tumuli pretežno građeni od zemlje⁶⁷.

Tipičan primjer opasivanja unutarnjeg manjeg prostora (u ovom slučaju spališta i grobne konstrukcije) vidimo kod kneževe humke u Atenici kod Čačka (humka II). Pored unutarnjeg prstena, ova kneževa humka je imala i vanjski, rubni prsten od kamena, koji nije neposredno vezan za onaj unutarnji⁶⁸.

Ovdje se mora istaći još jedna činjenica. Neki grobovi u ravnim nekropolama sa inhumiranim pokojnicima i neki grobovi sa urnama spaljenih

⁶¹ Zahvaljujem dru M. Z o t o v i ć u što mi je omogućio da na licu mjesta upoznam otkopani objekat.

⁶² B. Č o v i ć, *Pogrebni običaji*, 51.

⁶³ M. Parović-Pešikan, *Milovića lokve, Tivat-ilirska nekropola*, Arheološki pregled 9, Beograd 1967, 34.

⁶⁴ S. Gabrovec, *Stična*, Arheološki pregled 2, Beograd 1960, 75.

⁶⁵ R. Jurić, *Prilog arheološkoj karti okolice Metkovića*, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Split 1980, 120.

⁶⁶ I. Marović, *vidi nap.* 23, 69.

⁶⁷ E. Shukriu-Hoti, *vidi nap.* 39, 117; F. Prendi, *Un aperçu*, 112; Zh. Andrea, *La civilisation des tumuli*, 187, 190 i dr.

⁶⁸ B. Jovanović, *Atenica-grobovi ilirskih ratnika*, 1. c., 29.

pokojnika na ovim područjima bili su pojedinačno opkoljeni kamenim prstenom. Takav je, npr., slučaj u Crvenici kod Duvna (skeletni grobovi)⁶⁹ ili u nekropolama grupe Donja Brnjica — Gornja Stražava (nekropole sa urnama)⁷⁰. Prema tome, sasvim je jasno da kameni prsten nije vezan isključivo za rub tumula.

U objašnjenju ove pojave na ilirskim teritorijama treba uzeti u obzir dvije osnovne činjenice:

a) Prisustvo kamenog prstena u grobnim tumulima nije, također, neka osobenost protoilirskih, prailirskih i ilirskih zajednica. Već smo istakli da je ta pojava svojstvena tumulima u kubansko-kavkaskom prostoru, a nije nepoznata ni u pojedinim evropskim krajevima. Samo primjera radi spomenimo jedan tumul iz ranog bronzanog doba sa područja Neuenbekena kod Paderborna, SR Njemačka, na čijem je rubu bio načinjen vijenac od kamenih ploča⁷¹. Dakle, ovaj običaj se u Srednjoj Evropi javlja već u ranom bronzanom dobu.

b) Pošto se kamenim prstenom ograđuju i pojedini grobovi (kod inhumiranih i kod kremiranih pokojnika), očito je da kameni prsten — vijenac ne služi samo — ili ne služi uopće — u konstruktivne svrhe. U objašnjenju kamenog vijenca u tumulima u Dolenjskoj, odnosno oko Novog Mesta, Tone Knez smatra da je vijencem zacrtan opseg tumula, ali je naznačen i posvećen prostor na koji nepozvani nisu imali pristup⁷². Čini mi se da je ova druga funkcija kamenog prstena-vijenca daleko važnija od one prve. Tome u prilog, naročito, govore kameni vijenci oko pojedinih grobova. Pitanje je samo da li se na taj način ograničava »posvećeni prostor« ili se ograđuje pokojnik, odnosno njegovi zemni ostaci, od dodira sa vanjskim svijetom. Bila bi to zaštita od negativnog htonskog dještva. A, možda su sve te funkcije međusobno ukrštene kada je u svijesti ljudi izbljudjela prvobitna funkcija zaštite od negativnih uticaja podzemlja⁷³.

Očito je, isto tako, da je kameni plašt koji pokriva čitav tumul ili je postavljen iznad centralne grobne konstrukcije (što je, također, zapažena pojava kod većih tumula) imao konstruktivnu funkciju. Isti je slučaj i sa pokrivanjem urni kamenim pločama. Zbog toga se ovdje tim pitanjem nećemo posebno baviti.

Teško je reći da li su na ilirskim teritorijama postojali i pravi *kenotafi*. Ivan Marović izričito naglašava da neki kameni tumuli oko vrela Cetine označavaju kenotafe, jer su u njima nađeni samo fragmenti praistorijske keramike⁷⁴. Šime Batović takođe navodi da su među osam humki u Dobropoljcima u četiri otkriveni samo ulomci zemljanog posuda⁷⁵. Ima još nekih pojedinačnih primjera (npr. Romaja), ali nam nijedan slučaj ne potvr-

⁶⁹ B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, 249.

⁷⁰ M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, 440, 443.

⁷¹ A. Doms, *Landschaftverband Westfalen-Lippe*. Neujahrgruss 1982, 22.

⁷² T. Knez, *Novo Mesto v davnini*, Maribor 1972, 62.

⁷³ Bilo bi, svakako, interesantno napraviti jednu komparativnu studiju o odnosu ove pojave kod Ilira i već davno poznatih velikih nekropola sa kružnim kamenim vijencem ili dromosom. Pri tome pomišljamo na Stoneheng i nekropolu u Miken, kao i druge slične pojave.

⁷⁴ I. Marović, *vidi nap.* 23, 69.

⁷⁵ Š. Batović, *Kompleks Dobropoljci-Benkovac-Nin-Humke*. Arheološki pregled 2, Beograd 1960, 83.

đu je eksplicitno da je u nekom tumulu postojao pravi kenotaf, sa odgovarajućim priložima. Zato ovo pitanje ostaje otvoreno za buduća istraživanja⁷⁶.

Sljedeći problem, relevantan za razmatranje kulta mrtvih kod Ilira, predstavljaju *obredne radnje* koje su obavljane prilikom sahrane mrtvih ili u vremenu poslije same sahrane. Pri tome mislimo na: a) životinjske žrtve, b) ljudske žrtve, c) razbijanje posuda, odnosno libaciju i prilaganje hrane i d) specijalne kulne obrede.

a) U mnogim tumulima se, pored ostalog, nađu kosti nekih životinja ili njihovi čitavi kosturi. Tako su u Atenici kod Čačka, u humci II (kraj VI vijeka pr. n.), zatečene kosti dva vepra, tri tura i jednog psa, koje predstavljaju ostatke velike životinjske žrtve izvršene prije podizanja samog tumula⁷⁷. U tumulu I iz Čitluka, sa glasinačkog područja, nađene su u nasipu konjske i pseće kosti⁷⁸, a u Ararevoj gromili (isto područje) izgorjele životinjske kosti⁷⁹. Milutin Garašanin saopštava da su u grupi Ražana (Kriva Reka) prilikom polaganja pokojnika u grobove pod humkama, a i kasnije, praktikovane životinjske žrtve⁸⁰ itd. Ovakav običaj se sreće i na teritoriji Albanije; poznat je, npr., u tumulima iz Pazhoka, kao i na nekim drugim lokalitetima⁸¹. — Iako se ne može reći da je žrtvovanje životinja bilo opća pojava, ipak izgleda da je ovaj običaj praktikovan na većini ilirskih teritorija.

b) Prave ljudske žrtve su zasvjedočene sigurno u naseljima Gajtan i Tren u Albaniji. U Gajtanu (željezno doba) nađeno je nekoliko urni u unutrašnjosti utvrdnog zida. Te urne su bile okružene kamenjem, a sadržavale su kosti male djece⁸². Isti je slučaj u Trenu (starije bronzano doba), samo što ovdje urne sadrže i kosti mamifera⁸³. Bep Jubani s pravom kaže da se ovdje radi o žrtvama kulnog karaktera; to su žrtve radi postojanosti utvrdnih zidova⁸⁴. I to su, vjerovatno, jedine sigurno utvrđene ljudske žrtve.

Borivoj Čović navodi da bi jedan kostur uz kneževski grob u tumulu XIII na Ilijaku, sa glasinačkog područja, mogao da predstavlja ostatke žrtvovanog roba ili sluge⁸⁵, a Nikola Tasić iznosi pretpostavku da bi veći broj centralnih grobova u nekropoli Boka u Prčevu mogao označavati žrtvene grobove⁸⁶. Ova posljednja pretpostavka je, naravno, malo vjerovatna. Prema tome, ako izuzmemo žrtvovanu djecu u Gajtanu i Trenu, nemamo sigurnijih podataka o ljudskim žrtvama u kultu mrtvih kod Ilira.

⁷⁶ Možda će istraživanje zemljanih tumula na Kupreškom polju dati neki definitivniji odgovor na ovo pitanje.

⁷⁷ B. Jovanović, *vidi nap.* 58, 64.

⁷⁸ B. Čović, *Kneževski grobovi glasinačkog područja*, I. c., 158.

⁷⁹ B. Čović, *Pogrebni običaji*, 54.

⁸⁰ M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, 471.

⁸¹ Z. Mirdita, *Korčanska kotlina u kontekstu ilirske kulture*, I. c., 133.

⁸² S. Islami — H. Ceka, *Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne dans le territoire de l'Albanie*. I Conférence des études albanologiques, Tirana 1965; B. Jubani, *Traits communs*, 94.

⁸³ M. Korkuti, *L'agglomération préhistorique de Tren*. II Conférence des études albanologiques, Tirana 1966. B. Jubani, *Traits communs*, 94.

⁸⁴ B. Jubani, *Traits communs*, 94.

⁸⁵ B. Čović, *Kneževski grobovi glasinačkog područja*, I. c., 149.

⁸⁶ N. Tasić, *Sahranjivanje na nekropoli Boka u Prčevu kod Kline (Kosovo)*, *Sahranjivanje kod Ilira*, 97; u tumulu 14 je otkriven i skelet psa.

Možda je ovdje interesantnija pojava zakopavanja samih ljudskih glava u pojedinim tumulima. Najmarkantniji primjer u tom pogledu je evidentiran u Romajskoj nekropoli, u tamošnjem tipu III grobnih konstrukcija (možda IV vijek pr. n. e.)⁸⁷. Jedna lubanja je, dalje, nađena uz centralni grob u otkopanom tumulu na Milovića gumnu kod Tivta⁸⁸, a Ivan Marović ističe da je u tumulima oko vrela Cetine bilo i parcijalnih zakopavanja, odnosno sahranjivanja dijelova glave. Ovaj autor smatra da bi to možda nagovještavalo kult lubanje⁸⁹.

Na osnovu ovih nekoliko primjera ne bi se mogao izvesti neki definitivni zaključak. Karakterističan je, čini mi se primjer sa Milovića gumna, gdje je glava zakopana uz pokojnika u zgrčenom položaju. Da li se ovdje radi o glavi pobijeđenog neprijatelja? U svakom slučaju, kult lubanje i sahrana glave nekog neprijatelja ostaju moguća rješenja ove pojave. Ovo drugo rješenje je možda i vjerovatnije.

c) Neosporno je, izgleda, da je razbijanje keramičkih posuda prilikom sahrane pokojnika bio općenito poznat i prihvaćen običaj kod protoilirskih, prailirskih i ilirskih zajednica. Dijelovi keramičkih posuda, a naročito njihovi fragmenti se gotovo redovno sreću u nasipima tumula, oko grobova ili u samim grobovima. Aleksandar Stipčević i Borivoj Čović su, npr., došli do zaključka da je razbijanje posuda u vrijeme sahrane ili poslije sahrane na glasináčkom području bilo vrlo široko praktikovano⁹⁰. Bep Jubani je u općem pregledu posmrtnog ritusa kod Ilira na području Albanije decidirano ustvrdio da je razbijanje posuda u sjevernijim dijelovima ove zemlje vršeno poslije izgradnje centralnog jezgra tumula, dok je to u južnijim dijelovima vršeno u samom jezgru. Inače, taj običaj je općenito poznat na ovim područjima⁹¹. Zef Mirdita, opet, kaže da je tradicija razbijanja posuda u sjevernijim albanskim dijelovima (Mati-Kukës) praktikovana pri zatrpavanju pokojnika, dok je to na jugu izvođeno nad centralnim grobom⁹². Očito da su to samo varijante jednog ustaljenog običaja.

Svi autori se slažu u tome da se ovdje radi o obrednom razbijanju posuda. Prilikom iskopavanja tumula B u Podilijaku, Borivoj Čović je ustanovio sljedeći red obreda: razbijanje posuda prije podizanja centralnog groba, razbijanje posuda nad grobom i razbijanje posuda na površini tumula⁹³. Na drugom mjestu je ovaj autor iznio mišljenje da se kod razbijanja posuda radi o obredu daće⁹⁴. Ako ovome dodamo mišljenje istraživača pristorijske Romaje da je razbijanje posuda znak libacije ili ostavljanja hrane (popudbina pokojniku za drugi svijet)⁹⁵, došli smo do pravog tumačenja ovog obreda. Radilo se, dakle, o jednom vidu daće, u kojoj je libacija ili ostavljanje hrane praćeno razbijanjem posude u kojoj se ona nalazila.

⁸⁷ N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *l. c.*, 26; vidi i: J. Todorović, *Neke specifičnosti grobnih i žrtvenih konstrukcija na Romajskoj nekropoli. Sahranjivanje kod Ilira*, 102.

⁸⁸ M. Parović-Pešikan, *Milovića gumna, Tivat-ilirske humke, l. c.* 33.

⁸⁹ I. Marović, vidi nap. 23, 69.

⁹⁰ A. Stipčević, *o. c.*, 220; B. Čović, *Pogrebni običaji*, 53.

⁹¹ B. Jubani, *Traits communs*, 92, 94.

⁹² Z. Mirdita, *Korčanska kotlina u kontekstu ilirske kulture, l. c.*, 134.

⁹³ B. Čović, *Glasinac 1957, l. c.*, 79.

⁹⁴ B. Čović, *Kneževski grobovi glasináčkog područja, l. c.*, 149.

⁹⁵ N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *l. c.*, 31.

d) Među posebne kultne obrede spada, sigurno, žrtvena konstrukcija u humci II iz Atenice kod Čačka. Sastojala se od dvije pravougaone površine i jednog ograničenog dodatka. Na istočnoj pravougaonoj površini su bile porredane po tri žrtvene konstrukcije uz svaku stranu i jedna konstrukcija u samoj sredini, a na zapadnoj površini po pet konstrukcija na dužim, po tri na širim stranama i jednom konstrukcijom u sredini te površine. Ove konstrukcije su, u stvari, bile manje jame pokrivene bjelutkom ili ljevkašta udubljenja ispunjena ugljenisanim drvetom, fragmentima keramike i izgorjelim kostima. Treba spomenuti da se ova kompleksna žrtvena konstrukcija nalazila izvan unutarnjeg kamenog prstena i da su pored nje zatečene još dvije kružne površine pokrivene bjelutkom⁹⁶. Da li se u ovom slučaju radi o imitaciji neke sakralne građevine, da li je to možda specijalan magijski uređaj ili neka druga religiozna manifestacija, ostaje otvoreno pitanje, ali ova dva posljednja rješenja će, vjerovatno, biti bliža istini.

Nije bez interesa napomenuti da su u velikom tumulu u Maloj Grudi kod Tivta konstatovane također kamene konstrukcije u obliku plitkih jama, čije je dno bilo obloženo većim kamenjem⁹⁷. Iako kneževa humka u Atenici spada u posljednju četvrtinu VI vijeka pr. n. e., a tumul u Maloj Grudi u rano bronzano doba, ipak se ovdje vidi neka tradicija, koja možda (s obzirom na karakter sahrane u Maloj Grudi) vuče svoje porijeklo sa grčkog juga. Maja Parović-Pešikan pominje i legendu o bijegu Kadma i Harmonije u zemlju Enhelejaca⁹⁸.

Konačno, u ovu kategoriju bi se moglo ubrojiti i »simbolično polaganje« mača glasinačkog tipa u Velikoj humci u Romajskoj nekropoli. Ovaj mač, umotan u dvonitnu tkaninu (umotavanje mačeva u tkaninu je, inače, poznato u kneževskim grobovima Glasinca), bio je položen na pravougaonu drvenu podlogu i ležao u najdonjem sloju ovog tumula. Kako kažu istraživači, to polaganje bi trebalo predstavljati akt posvećenja budućeg »svetog mjesta«⁹⁹. Kasnije ukopani grobovi pripadaju pokojnicima-ratnicima pa je, onda, ovakav ratnički simbol na dnu tumula i razumljiv. U svakom slučaju, ovo je dosta izolovana pojava na ilirskim teritorijama.

Inače, u starijem željeznom dobu sve više su dolazili do izražaja tzv. kneževski i ratnički grobovi. Na glasinačkom području ovakvi grobovi se javljaju od kraja VIII, odnosno početka VII vijeka do kraja VI vijeka pr. n. e.¹⁰⁰. Već smo spomenuli kneževske grobove u Atenici; takav je vjerovatno bio i grob pod Petrovom crkvom kod Novog Pazara, takvi su bili grobovi u Trebeništu kod Ohrida, u Stični i Novom Mestu¹⁰¹. Borislav Jovanović naglašava da se horizont bogatih kneževskih grobova pruža od Trakije do Francuske (npr., Vix) i da je u njima uvijek sličan sastav priloga: skupocjeni predmeti, importirani iz Grčke ili iz Italije, veće količine zlatnog i srebrenog nakita domaće izrade, oružje, konjska oprema i razne druge dragocjenosti¹⁰².

⁹⁶ M. Đuknić, B. Jovanović, *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*, Čačak 1966, 11.

⁹⁷ M. Parović-Pešikan, *Najnovija istraživanja u Boki kotorskoj*, 1. c., 78.

⁹⁸ *Ibid.*, 83.

⁹⁹ N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, 1. c., 15–16.

¹⁰⁰ B. Čović, *Kneževski grobovi glasinačkog područja*, 1. c., 145.

¹⁰¹ Vidi: A. Stipčević, *Iliri*, o. c., 220–223; T. Knez, *Halštatske gomile u Novom Mestu*, 1. c., 126.

¹⁰² B. Jovanović, *Atenica-grobovi ilirskih kneževa*, 1. c., 35.

Takav zaključak potvrđuju i kneževski grobovi sa teritorija o kojima je ovdje bilo riječi, a oni su detaljno obrađeni u ovdje citiranoj literaturi. Kao što se vidi, proučavanje kulta mrtvih služi ponekad odlično i za proučavanje društvenih kretanja kod Ilira.

Ima danas dosta pokušaja da se na osnovu pogrebnog ritusa izdvoje neke ilirske plemenske zajednice. Kada je, npr., riječ o Delmatima, onda nam već sama činjenica da nikada nisu spaljivali svoje mrtve i da su u I mileniju pr. n. e. prešli pretežno na ravne grobove daje za pravo da po tim indicijama tražimo i granice njihove teritorije. Nešto je teže sa izdvajanjem područja Autarijata, koji su odigrali vrlo značajnu ulogu u starijem i mlađem željeznom dobu (kada su ušli i u pisanu istoriju). Danas se, npr. glasinčki kulturni kompleks pripisuje Autarijatima, iako se ranije smatralo da je to bilo područje Desitijata¹⁰³. Ako sada uzmemo u obzir činjenicu da je u nauci kulturni kompleks Glasinac-Mati prihvaćen kao realnost, onda bi se područje Autarijata pružalo od Glasinca do sjeverne Albanije. Za plemensku zajednicu Autarijata veže se, međutim, i tzv. Drilon grupa, sa nizom nekropola od Metohije do Skadarskog jezera¹⁰⁴ (doduše, Natalija Đurić misli da bi ova grupa mogla pripadati i Dardancima¹⁰⁵). Čini se da je ovdje prihvatljiva konstatacija Borislava Jovanovića da su Autarijati vjerovatno bili plemenski savez bez tačno ograničene teritorije¹⁰⁶ i da je u zapadnoj Srbiji bilo granično područje između Dardanaca i Autarijata¹⁰⁷. Izvjesnu varijantu ovog tumačenja iznijeli su i istraživači Romajske nekropole za područje Metohije¹⁰⁸. Prema obilježjima materijalne kulture, pa i kulta mrtvih, izgleda da će dijelovi kompleksa Glasinac-Mati zaista pripadati plemenskom savezu Autarijata, a dodiri i sukobi sa Dardancima, odnosno promjena teritorijalnog razmještaja ove dvije plemenske zajednice, vjerovatno su se odvijale u IV vijeku pr. n. e., odnosno u mlađem željeznom dobu. Tako se rezultati arheoloških istraživanja postepeno usklađuju sa pisanim izvorima koji se odnose na pomjeranje Autarijata¹⁰⁹.

Mislim, s druge strane, da dosadašnja arheološka istraživanja nisu još došla do tačke sa koje bi se mogla nešto preciznije sagledati područja do dira Dardanaca i Tribala u Srbiji. Tu će trebati još dosta terenskih radova, pa i daljeg proučavanja kulta mrtvih na odgovarajućim područjima.

Još je neizvjesnije, čini mi se, pitanje tzv. Devoli grupe na jugu Albanije (nazvane po rijeci Devol). U toj oblasti se sreću brojni tumuli, koji tamo čine bitnu karakteristiku kulta mrtvih, ali se u materijalnoj kulturi (prilozima u grobovima) ističe bojena keramika, koja nije svojstvena ilirskoj kulturi u cjelini. Albanski istraživači redom zastupaju tezu da je i ova grupa integralni dio ilirskog svijeta, a Zhaneta Andrea Devol grupu naziva južnoilirskom grupom željeznog doba¹¹⁰. Ta kulturna grupa bi trebalo da pri-

¹⁰³ B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, 284—290.

¹⁰⁴ Vidi o tome: N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *l. c.*, 126.

¹⁰⁵ N. Đurić, *Redeterminacija nekropole u Dibičaku kod Suve Reke*. Sagrađivanje kod Ilira, 108.

¹⁰⁶ B. Jovanović, *Atenica i kneževski grobovi na Glasincu*, *l. c.*, 68.

¹⁰⁷ B. Jovanović, *Atenica-grobovi ilirskih kneževa*, *l. c.*, 34.

¹⁰⁸ N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *l. c.*, 138.

¹⁰⁹ B. Čović, *O izvorima za istoriju Autarijata*. Godišnjak CBI V/3, Sarajevo 1967, 103 ff.

¹¹⁰ Zh. Andrea, *La civilisation des tumuli*, 196; vidi i: F. Prendi, *Un aperçu*, 128; M. Korkuti, *La céramique peinte du bronze récent et du fer ancien*

pada Dasarećanima. U taj okvir ulazi, dalje, i epirotsko pitanje. Neki albanski arheolozi i Epirote, odnosno njihov teritorij, pripisuju ilirskoj etnokulturnoj zajednici¹¹¹. N. G. L. Hammond ne dijeli ovakvo mišljenje, nego prednost daje grčkim uticajima u južnoj Albaniji¹¹². Zbog ovakve situacije bi trebalo vrlo oprezno prilaziti tzv. južnoilirskoj grupi željeznog doba; zbog toga smo i mi u ovom referatu ostali rezervisani prema tom području.

Ovdje ćemo još nekoliko riječi posvetiti kultu mrtvih kod Japoda, Liburna i Histra; nekoliko riječi zbog toga što se ovdje također ne radi o ilirskim zajednicama — ni u užem ni u širem smislu.

Zdravko Marić je napisao pred desetak godina posljednju i vrlo cjelovitu sintezu o *japodskim* nekropolama u dolini rijeke Une, važnom japodskom području. Ovdje ćemo spomenuti samo nekoliko relevantnih činjenica:

a) U dolini Une se u svih šest tamošnjih faza (od 800. g. pr. n. e. do 110. g. n. e.) javljaju samo nekropole sa ravnim grobovima — nema tumula.

b) U prvoj fazi potpuno preovlađuju skeletni grobovi, a dalje se sve više množe grobovi sa spaljenim pokojnicima i sahrane u urnama, da bi na kraju dobili punu prevagu.

c) U ovom japodskom području nema kneževskih grobova, a prilaganje oružja je izuzetno rijetko.

d) Zdravko Marić pretpostavlja da je ovo područje (kao i japodsko područje u Lici) prvobitno nastanjivao jedan prailirski supstrat (zbog čega u početku i preovlađuje inhumacija u kultu mrtvih), a onda je došlo do infiltracije iz zapadnopanonskog prostora (pa i sve veće uloge incineracije u kultu mrtvih)¹¹³. Prema tome, ovo japodsko područje bi se samo vrlo uslovno moglo uzeti u obzir pri razmatranju kulta mrtvih kod Ilira. Pri tome mislimo isključivo na onaj pretpostavljeni supstrat.

Posebnu manifestaciju u dolini Une predstavljaju grobovi sa tzv. japodskim urnama, na kojima se mnoge predstave odnose na kult mrtvih. No, ovo je predmet drugog referata.

Na japodskom području u Lici posebno se izdvajaju nekropole u pećinama. Za veliku nekropolu u pećini Bezdanjači kod Vrhovina interesantno je nekoliko sljedećih detalja:

a) Pećina je teško pristupačna, a njena dva glavna kraka su ležala u potpunoj tami (neka vrsta katakombi). Manji krak je služio za pripremu pokopa a duži za sam pokop.

b) U pećini se radi isključivo o skeletnim grobovima pri čemu su mrtvaci polagani pored bočnih zidova, obično u manjim udubljenjima.

et le caractère illyrien de ses porteurs, Les Illyriens et la genèse des Albanais, Tirana 1971, 63; Z. Mirdita, *Korčanska kotlina u kontekstu ilirske kulture*, l. c., 136; Zh. Andrea ide i dalje pa, uzimajući u obzir rasprostranjenost ove vrste bojene keramike, dolazi do zaključka da i zapadna Makedonija pripada ilirskom etnokulturnom kompleksu, odnosno da je ilirski uticaj vidan i u nekim dijelovima Tesalije (Zh. Andrea, *Les liens culturels et ethniques... l. c.*, 80—81).

¹¹¹ Vidi, npr.: S. Anamali — M. Korkuti, *Les Illyriens et la genèse des Albanais à la lumière des recherches archéologiques albanaises*, Tirana 1971, 19 ff.

¹¹² N. G. L. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967, 329—424.

¹¹³ Z. Marić, *Die japodischen Nekropolen im Unatal*, WMBH, Bd. I, Heft A, Sarajevo 1971, posebno str. 68—78.

c) Pokojnika su kod sahrane bojili crvenom bojom, uz glavu mu je stavljana zemljana posuda sa zrnastom ili tečnom hranom, a istovremeno je na posebnom žrtvištu prinošena mesna žrtva — spaljivano je meso divlje ili domaće životinje.

d) Uz dva groba su zatečeni kompletni kosturi jelena i srne; to su nosioci solarnog kulta, imaju apotropejsku moć i označavaju jedan htonski kult u Bezdanjači.

e) Ovo katakombno pokopavanje u Bezdanjači pripada hronološki srednjem (Br C i dio Br D — I faza) i kasnom bronzanom dobu (Br D — Ha A — II faza). U starijoj fazi kao da i ovdje preovlađuju neki autohtoni kulturni elementi, a u mlađoj elementi vezani za Transdanubiju i zapadnu karpatsku kotlinu¹¹⁴. Prema tome, opet situacija slična onoj u dolini Une.

Druge pećinske nekropole na području Japoda su locirane u nešto plićim pećinama, kao što su: Jankuša u Oštroj kod Gospića, Šarića pećina u Studencima, Petrovićeva pećina u Donjem Kosinju, pećina u Ličkom Lešću, Donja špilja u Cerovcu i sl. Sve te nekropole su uglavnom paralelne sa mlađom fazom u Bezdanjači.

Inače, istovetnosti i razlike između nekropola u dolini Une i na području Like detaljno je obradio Zdravko Marić, pa se iz te obrade vidi da se radi o jedinstvenom japodskom području, sa izvjesnim varijacijama. Ostaje jedino otvoreno pitanje da li se pomenuti autohtoni elementi mogu pripisati nekoj protoilirskoj grani. Čini se da bi vjerovatniji bio negativan odgovor na ovo pitanje.

Zdravko Marić je u obradi japodskih nekropola u dolini Une, odnosno u okviru komparativnih razmatranja vezanih za te nekropole, došao do zaključka da bi se moglo pomišljati na neki dosta jedinstven, ali ne i homogen, liburnsko-japodsko-histarski kulturni kompleks. On to pretežno bazira na nedostatku oružja u grobovima na ovim područjima (izuzev nekih grobova iz ranog željeznog doba na području Liburna)¹¹⁵.

Pa ipak, ovdje treba naglasiti da su Liburni u toku željeznog doba (dakle, u vrijeme njihovog najvećeg uspona) svoje mrtve sahranjivali isključivo u zgrčenom položaju, obično u kamenim cistama¹¹⁶. Prema ovim elementima, kult mrtvih kod Liburna bi bio nešto bliži odgovarajućim elementima na području Delmata nego onima kod Japoda. Naravno, tu postoje velike razlike u grobnim prilogima, u očitoj konzervativnosti kod Liburna i sl. Ravne nekropole kod Liburna su locirane uz sama naselja, dok su oni rjeđi grobni tumuli rasuti po uzvišenjima i visoravnima¹¹⁷.

Na području Histra također su uglavnom konstatovane nekropole sa ravnim grobovima, iako je i tamo u starijim periodima bilo i nešto grobnih tumula. U ravnim grobovima (iz mlađeg bronzanog i starijeg željeznog

¹¹⁴ R. Drechsler-Bižić, *Nekropole bronzanog doba u pećini Bezdanjači kod Vrhovina*, Vjesnik Arheol. muzeja u Zagrebu, 3. serija, Sv. XII—XIII, Zagreb 1979—80, 28—43; vidi od istog autora i: *Istraživanja nekropole praistoriskih Japoda u Kompolju*, Arheološki radovi i rasprave I, Zagreb 1959; *Naselje i grobovi praistoriskih Japoda u Vrepcu*, Vjesnik Arheol. muzeja u Zagrebu, 3. serija, Sv. I, Zagreb 1958. i dr.

¹¹⁵ Z. Marić, *l. c.*, 68—69.

¹¹⁶ Š. Batović, *Die Eisenzeit auf dem Gebiet der Liburnen*, Archaeologia iugoslavica VI, Beograd, 1965, 57.

¹¹⁷ *Ibid.*

doba) pretežno su sahranjeni ostaci spaljenih pokojnika, a samo sporadično skeletni zgrčenci¹¹⁸. Preovlađuje, dakle, incineracija, što je posljedica prodora i uticaja iz područja kultura sa žarnim poljima.

S obzirom na činjenicu da se danas »liburnsko-japodsko-histarski« kompleks ne smatra nekim sastavnim dijelom ni šire ilirske etnokulturne zajednice, u našim razmatranjima ta područja nismo ni uzimali u obzir. Samo smo se marginalno — i na kraju — dotakli nekih osnovnih osobina kulta mrtvih kod ovih plemenskih zajednica.

Na kraju, a umjesto zaključka, evo nekoliko osnovnih rezultata do kojih smo došli u ovim našim razmatranjima:

1) Sahrana pod tumulima je jedna od važnih karakteristika kulta mrtvih kod praistorijskih zajednica na ilirskim teritorijama. To, međutim, nije ni izdaleka jedina forma pogrebnog ritusa, pošto je u nekim krajevima, u nekim praistorijskim razdobljima, kod nekih protoilirskih, prailirskih i ilirskih zajednica praktikovan i pogreb u ravnim grobovima. S obzirom na ovu konstataciju, a pogotovo s obzirom na činjenicu da je sahranjivanje pod humkama-tumulima bilo praktikovano u mnogim evropskim i drugim oblastima (i u raznim periodima), ovaj pogrebni običaj se ne bi mogao označavati kao indikator nekog užeg etničkog opredjeljivanja. Protoilirske, prailirske i ilirske zajednice su ga usvojile i njegovale — u većoj ili manjoj mjeri — na svom području. Za porijeklo samog običaja su posebno značajna komparativna izučavanja tumula na ilirskim područjima i onih na kubansko-kavaskom prostoru.

2) Inhumacija, odnosno skeletno sahranjivanje u raznim varijantama, također je jedna važna osobina kulta mrtvih kod Ilira. Ni ovdje se, međutim, ne može govoriti o nekoj isključivosti. Na mnogim područjima (npr. na glasináčkom području, u Podrinju ili u zapadnoj Srbiji) biritualnost je jedna od vrlo zapaženih osobina kulta mrtvih. Na drugim mjestima je spaljivanje mrtvih, odnosno incineracija, bio osnovni vid kulta mrtvih (klasičan je primjer Atenica kod Čačka). Spaljivanje mrtvih je poznato i na području Albanije. Prema tome, a zahvaljujući, vjerovatno, uticajima iz centralnog Balkana i Podunavlja, incineracija je i kod Ilira — u ovom ili onom području, u ovom ili onom praistorijskom periodu — igrala vidnu ulogu u kultu mrtvih. Svako jednosmjerno tumačenje bi i u ovom pogledu vodilo pogrešnim zaključcima.

3) Mnogi tumuli, naročito oni veći, obilježeni su kamenim vijencem — prstenom. Ta pojava je zabilježena na svim ilirskim područjima i treba je smatrati jednom od bitnih osobina — da tako kažemo — tumulskog sahranjivanja kod Ilira. Mora se, ipak, naglasiti da ni ova pojava nije svojstvena samo protoilirskim, prailirskim i ilirskim zajednicama nego je poznata u svim područjima u kojima je praktikovano sahranjivanje pod tumulima. Kada se uzme u obzir da je kameni vijenac upotrebljavan i za opkoljavanje centralnog groba u tumulima ili za opkoljavanje pojedinačnih urni sa pepelom pokojnika, vjerovatno je da je kameni vijenac — prsten daleko više služio za zaštitu posvećenog mjesta na kojem počivaju pokojnici ili za zaštitu živog svijeta od negativnog uticaja zagrobnog svijeta nego u neke konstruktivne svrhe.

¹¹⁸ Podatke i odgovarajuću literaturu vidi kod Z. Marića, *l. c.*, 69.

4) Kod obrednih radnji prilikom sahranjivanja ili kasnije, na mjestu sahrane, dominantno mjesto zauzima razbijanje zemljanih posuda u grobu, pored groba ili na površini tumula. To je, svakako, pokazatelj jedne vrste pogrebne daće, koja je praktikovana na svim ilirskim teritorijama i u odgovarajućim praistorijskim periodima. — Dosta su česte i životinjske žrtve, žrtvovanje čitavih životinja ili njihovih dijelova nad grobom pokojnika ili pored njegovog groba. I to je jedna vrsta popudbine pokojnika u njegovom zagrobnom životu, a možda je ovo žrtvovanje namijenjeno i udobrovoljavanju htonskih božanstava i onih snaga u onostranom životu sa kojima bi pokojnik trebalo da se sretne. Ljudske žrtve na ilirskim teritorijama, u praistorijskim periodima, nisu vidnije praktikovane. Određen izuzetak čine dječije žrtve u kamenim zidinama Gajtana i Trena u Albaniji, koje su svakako trebale poslužiti postojanosti zidova i utvrđenog naselja. (Koliko nas samo ova pojava podsjeća na »zidanje Skadra na Bojani«!) Izvjesnu posebnost predstavlja pokopavanje samih glava pokojnika. Ostaje, naravno, još uvijek otvoreno pitanje da li se ovdje radi o kultu lubanje ili o pokopavanju glave pobijedenog neprijatelja.

5) Zapaženo je da su se u starijem željeznom dobu, naročito u mlađim fazama ovog doba, na ilirskim teritorijama naglo umnožili tzv. kneževski grobovi. Ova pojava se lijepo uklapa u odgovarajuće pojave na širim evropskim područjima i pada u vrijeme uspona plemenske aristokratije.

6) Konačno, proučavanje kulta mrtvih se može prilično iskoristiti i za izdvajanje pojedinih plemenskih područja na ilirskom životnom prostoru. U tom pogledu su već postignuti određeni rezultati, a dalji napredak ovakvih studija će, sigurno, u budućnosti biti glavni oslonac za razgraničavanje — naročito većih i povijesno zabilježenih — ilirskih plemenskih zajednica.

RESUME

LE CULTE DES MORTS DANS LA REGION ILLYRIENNE A L'EPOQUE PREHISTORIQUE

Ayant en vue le fait que le processus de l'ethnogenèse des Illyriens commence déjà dès l'âge de bronze ancien, le culte des morts est traité dans cette communication dans le cadre chronologique plus large; on a embrassé l'âge de bronze et de fer. En même temps, à côté de la région illyrienne centrale, on a embrassé aussi les régions dont la population a eu certains contacts avec les Illyriens ou ces régions ont été incorporées plus tard à l'Illyricum romain (la région des Histriens, des Liburniens, des Japodes, des Dardaniens, la région de Dolenjska en Slovénie, la région de l'Albanie du sud etc.). Il y est intéressant accentuer quelques faits fondamentaux:

1) L'inhumation sous les tumulus est l'une des caractéristiques très importante du culte des morts chez les communautés préhistoriques sur les régions illyriennes. Ce jugement est déjà exprimé par nombreux auteurs s'occupant de ce problème (Aleksandar Stipčević, Milutin Garašanin, Borivoj Cović, Frano Prendi, Bep Jubani, Alojz Benac et les autres⁶⁻¹¹). Mais, ce n'est aucunement la seule forme du rite funéraire, parce qu'on a pratiqué aussi l'inhumation dans les

tombes plates dans certaines régions, à certaines époques préhistoriques, chez quelques communautés protoillyriennes, praillyriennes et illyriennes.

Ainsi, Bep Jubani démontre que dans la deuxième moitié du dernier millénaire av. n. è., en Albanie sont de plus en plus présentes les tombes plates (Kukës, Mati, Vlore, Djerokastër)¹². En Dalmatie centrale apparaissent les nécropoles avec les tombes plates déjà à l'âge de bronze récent; on a mentionné ces tombes en Dalmatie du sud, en Herzégovine occidentale et en Bosnie du sud-ouest (Kačanj près de Bileća, Trcela près de Vranjic, Vučija Luka sur l'île de Brač, Postranje près d'Imotski, Crvenica près de Duvno, Grude, Rudna kosa aux environs de Posušje, Petrovići sur Rakitno, Veliki Ston etc.), ainsi que dans les nécropoles en Albanie du nord — Maladži, Dušmani, Komani, Ungrej¹³. Chez les Désitiates, les tombes plates sont plus nombreuses que celles dans les tumulus¹⁴, et de ne pas parler des Japodes, des Liburnes etc. Dragan Srejšević tient même que l'inhumation sous les tumulus exclusivement couvre à peine le territoire de deux ou trois tribus illyriennes — peut-être le territoire des Autariates et des Ardiéens¹⁵.

Autrement, l'inhumation sous les tumulus est un phénomène très élargi.

— Il y faut rappeler aux nombreux tumulus sur le territoire caucasien-cubain, surtout à ceux provenant du IIème millénaire av. n. è., appartenant à la culture de Majkop. Ils sont par leur construction très proches à ceux balkaniques (et illyriens!). Ils ont les constructions tombales centrales, une ou plusieurs ceintures en pierre et même les couvercles en pierre¹⁶. Ce sont les caractéristiques qui sont connues aussi sur les territoires illyriens, les caractéristiques dont nous parlerons plus dans le texte qui suit. Quand on prend en considération qu'on a pratiqué l'inhumation sous les tumulus chez certains représentants de la culture de Vučedol et de Kostolac, que les tumulus sont un phénomène important de la culture des fosses tombales en Voïvodine, c'est-à-dire en Pannonie¹⁷, que l'on les rencontre dans toutes les régions du monde, alors il n'est pas difficile formuler la conclusion que les tumulus sont, comme la construction tombale et la marque tombale, un phénomène très élargi (territorialement et chronologiquement assez indéfini) et que ce rite funéraire a été adopté aussi par les communautés proto-illyriennes, praillyriennes et illyriennes. Seulement dans ce sens ce rite est devenu la partie intégrante de leur culture spirituelle.

2) L'inhumation, c'est-à-dire l'enterrement squelettique dans les différentes variantes, est aussi une caractéristique très importante du culte des morts chez les Illyriens. On ne peut pas, ici non plus, parler de l'exclusivité. Dans nombreuses régions (par ex. dans la région de Glasinac, à Podrinje ou en Serbie occidentale etc)¹⁸⁻²¹, les coutumes birituelles sont l'une des caractéristiques très accentuée du culte des morts. Dans quelques autres régions, l'aspect fondamental du culte des morts a été l'incinération (un exemple classique est Atenica près de Čačak). L'incinération est connue aussi sur la région d'Albanie²². Par conséquent, et probablement grâce aux influences provenant des Balkans centraux et du Bassin danubien²³⁻²⁴, l'incinération chez les Illyriens — dans l'une ou l'autre région, dans une période préhistorique ou l'autre — a eu un rôle important dans le culte des morts. Chaque interprétation linéaire aurait dans ce sens mener aux conclusions fausses.

3) Nombreux tumulus, surtout ceux plus grands, sont marqué par la ceinture en pierre. — Ce phénomène a été constaté sur toutes les régions illyriennes et il le faut comprendre comme l'une des caractéristiques essentielle — pour ainsi dire — de l'inhumation tumulaire chez les Illyriens²⁵⁻²⁷. Il faut, pourtant, accentuer que ce phénomène aussi n'est pas particulier seulement pour les communautés protoillyriennes, praillyriennes et illyriennes, mais il est connu sur toutes les régions dans lesquelles été pratiquée l'inhumation sous les tumulus. Quand on prend en considération que la ceinture en pierre a été construite aussi pour entourer la tombe centrale dans le tumulus ou pour entourer l'urne à part avec le cendre du défunt²⁸⁻³⁰, alors il est probable que la ceinture en pierre avait plutôt servi pour la protection du lieu sacré sur lequel reposent les défunts ou pour la défense de la population vivante de l'influence négative du monde au-delà, qu'elle a eu l'importance de construction.

4) Lors des rites funéraires, ou plus tard, sur le lieu d'inhumation, la place dominante occupe la coutume du brisement des pots en céramique dans la tombe,

à côté de la tombe ou sur la surface du tumulus. C'est bien sûr l'indice d'une sorte de repas funèbre, pratiqué sur tous les territoires illyriens et dans les périodes préhistoriques correspondantes⁹⁰⁻⁹⁵. On a pratiqué souvent les sacrifices des animaux, c'est-à-dire la sacrifice des animaux complets ou de leurs parties du corps sur la tombe du défunt ou à côté de la tombe. C'est aussi une sorte de viatique du défunt dans sa vie d'autre-tombe, et, peut-être, ce sacrifice est destiné à contenter les divinités chtoniques et les forces d'autre-tombes avec lesquelles le défunt devrait se rencontrer⁷⁷⁻⁸¹. — Les sacrifices humains sur les territoires illyriens, dans les périodes préhistoriques, ne sont pas pratiqués plus visiblement. Une certaine exception font les sacrifices enfantins dans les remparts en pierre à Gajtan et Tren en Albanie, qui devraient servir de fermeté des murs et de l'agglomération fortifiée⁸²⁻⁸⁴. (Combien ce phénomène nous rappelle-t-il à la »construction de Skadar sur Bojana«!). Une certaine particularité représente l'inhumation des têtes seules des défunts. Il reste naturellement, encore toujours ouverte la question s'il y s'agit du culte de crâne ou de l'inhumation de la tête de l'ennemi vaincu.

5) On a remarqué qu'à l'âge de fer ancien, surtout dans ses phases récentes, sur les territoires illyriens ont été brusquement multipliées les soi-disantes tombes des princes. Ce phénomène s'insère bien dans les phénomènes semblables apparaissant sur les régions européennes plus vastes et il est remarqué au temps de montée de l'aristocratie tribunale.

6) A la fin de cette communication on a démontré certaines caractéristiques essentielles du culte des morts chez les Japodes, Histres et Liburnes.

Sur la région des Japodes dans la vallée de la rivière Una, depuis le VIIIème siècle av. n. è. jusqu'à la fin du I siècle de n. è., apparaissent exclusivement les nécropoles avec les tombes plates. Il n'y a pas de tumulus. Dans les premières phases prédominent les tombes squelettiques (à inhumation), et dans les suivantes apparaissent de plus en plus les tombes à incinération, pour qu'elles soient à la fin prédominantes¹¹³. Pour la région des Japodes à Lika sont surtout caractéristiques les nécropoles dans les grottes, parmi lesquelles est surtout marquée la grande nécropole dans la grotte de Bezdanzača près de Vrhovine avec un grand nombre de détails très intéressants¹¹⁴.

Les Liburnes ont, au cours de l'âge de fer (alors au temps de leur apogée la plus grande) enterré leurs défunts exclusivement dans la position contractée, le plus souvent dans les cistes en pierre¹¹⁶. D'après ces éléments, le culte des morts chez les Liburnes serait un peu plus proche aux éléments semblables sur la région des Delmates qu'aux ceux chez les Japodes. Naturellement, il y existent de grandes différences quand il s'agit des dons tombales, du conservatisme évident chez les Liburnes etc. Les nécropoles plates chez les Liburnes sont situées aux environs immédiates des agglomérations, tandis que les tumulus plus rares sont dispersés sur les élévations et les plateaux¹¹⁷.

Sur la région des Histres ont été constatées surtout les nécropoles avec les tombes plates, quoiqu'il y avait aussi dans les périodes plus anciennes quelques tumulus tombales. Dans les tombes plates (provenant de l'âge de bronze récent et de l'âge de fer ancien) sont enterrés surtout les restes des défunts incérés et, seulement sporadiquement les squelettes contractés¹¹⁸. L'incinération est alors prépondérante, ce qui est la conséquence de l'irruption et de l'influence provenant de la région de la culture des champs d'urnes.

7) Enfin, l'étude du culte des morts peut être assez bien utilisée pour séparer certaines régions tribales sur le territoire illyrien. En ce sens ont été effectués certains résultats¹⁰³⁻¹¹², et l'avancement de ces études sera à l'avenir l'un des appuis principal pour la délimitation — surtout celles plus grandes et notées historiquement — des communautés des tribus illyriennes.